

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В РОСІЙСЬКІЙ КРИТИЦІ (1840–1861)

Павло Михед

УДК 929Шевченко+82-95(47)“1840/1861”

У статті проаналізовано критичні відгуки про поезію Т. Шевченка в російській періодиці (1840–1861), а також полеміку щодо художньої вартості його поезії та долі української мови.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Кобзар, критика, мова, переклад.

В статье проанализированы критические отклики на поэзию Т. Шевченко в русской периодике, а также полемике о художественной ценности его поэзии и судьбе украинского языка.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Кобзарь, критика, язык, перевод.

The article deals with analysis of critical reception of Taras Shevchenko's poetry in Russian periodicals, as well as the polemic on artistic value of his poetical works and on the future of Ukrainian language.

Keywords: Shevchenko, Kobzar, critical reception, language, translation.

Проблема рецепції творчості Шевченка і її гуманітарного резонансу була предметом уваги шевченкознавства протягом усього ХХ ст. Досить згадати імена І. Свенцицького [31], П. Филиповича [38], В. Шубравського [40], окремі статті М. Павлюка. Однак саме останнім часом спостерігаємо справжній прорив у цій сфері. У 2009 році побачило світ видання, упорядником якого є В. Іскорко-Гнатенко [37], де вперше, нехай і в неповному обсязі, зібрані критичні праці російських (і не тільки) літераторів, надруковані за життя поета. Нарешті, вийшов перший том антології «Тарас Шевченко в критиці» [36] з розлогою вступною статтею Г. Грабовича, що претендує на репрезентацію всієї повноти критичних відгуків у слов'янському світі, викликаних творчим доробком і власне постаттю Шевченка. Зрозуміло, що це вможливує осягнення складної картини не лише інтерпретації Шевченкової спадщини, але й дозволяє збагнути процес її впливу на формування національної самосвідомості українства і водночас реакцію на цей процес російської суспільної думки, оскільки, як відомо, література в Росії була трибуною вираження цілого комплексу розмаїтих гуманітарних ідей.

Критичний відгук російської думки про Шевченка має широкий спектр: від повної не-

гації і до захоплення та високих оцінок його поезії. Однак варто наголосити, що під прицілом критиків були не лише поетичні достоїнства, але й низка гуманітарних проблем, актуалізована поетичним генієм Шевченка. На сцену тодішньої історії народ виходив з небуття зі своїм неповторним обличчям, гірким і великим минулим, зі своєю мовою, що до цього жила лише в народній пісні, водевільних народних драмах та сміховинах Котляревського. Уже була відспівана на різні лади, у різних редакціях тризна за Україною Гоголем у повісті «Тарас Бульба», зокрема «несвідомої, але геніальної спроби утворити літературний епос», репрезентувати історію цілого народу (В. Сиповський). Молодість нації, війовниче та звияжне минуле, високе лицарство, у якому домінує не здоровий глузд, а нерозсудливість молодості, боротьба за віру, трагедія роду-народу (рід Бульбенків загинув), причина якого, не в останню чергу, самознищення — ось головні історіософські формули повісті Гоголя. Усе в минулому, народні пісні — єдине, що залишилося; «для Малороссии все и поэзия, и история, и отцовская могила», та вони — «надгробный памятник бывшего», «камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью» (М. Гоголь).

І на очах усіх, крізь цей камінь, проростає могутнім і плідним пагоном Шевченкова пое-

зія, яка дає нове життя народові, нову надію на самобутній шлях. Вона стала тим збудником національного відродження, «ким зайнялось і запалало» (Є. Маланюк). Тому історія літературної рецепції поезії Шевченка має більш масштабний захват, відображаючи процес формування нового дискурсу українсько-російських взаємин, охоплюючи екзистенціальні основи відроджуваного національного буття народу.

Російська критика, розмірковуючи про поезію Шевченка, виокремила і в такий спосіб виявила зацікавленість трьома основними її темами. Поряд з визнанням таланту поета увагу критиків привернули питання ставлення до української мови, а також порівняльного підходу до поезії Шевченка та спроби зіставного аналізу її з визначними явищами передовсім російської літератури (Пушкін) і видатними представниками літератури світової (Гете, Байрон, Міцкевич і навіть Шекспір). Російська критика в баченні та оцінках поезії Шевченка не була одностайною, що можна пояснити двома факторами: ідеологічним спрямуванням часописів і етнічним походженням критиків, адже вихідці з України, як правило, більш прихильно ставилися до поезії Шевченка й високо поцінювали її достоїнства. Саме вони здебільшого вдавалися до порівнянь із класиками світової літератури, що інспірувало критичні ескапади питомих російських критиків 1860-х років.

Перші російські рецензенти «Кобзаря» наголосили на оригінальності й неповторності поезії Шевченка: «У віршах п. Шевченка багато вогню, багато почуття глибокого; скрізь дихає в них палка любов до вітчизни. Його картини правдиві щодо природи і сяють яскравими, живими барвами. Узагалі, в авторові цих малоросійських віршів видно талант непідробний» * [21, с. 839]. Одночасно висловлене і неприховане невдоволення тим, що поет звертається до української мови, «калічить думку і російську мову, підроблюючись під хохлаць-

кий лад!» [17, с. 837]. Інший критик із сумом додав: «Шкода тільки, що ця книга [«Кобзар». — П. М.] не може бути прийнята нашою літературою, що ці вірші не російські, що вони писані особливим провінційним наріччям, яке незрозуміле для більшості наших читачів» [33, с. 14]. Навіть тоді, коли критик високо оцінив вірші Шевченка, які «вражають своєю простотою, грацією і почуттям», він не втримався від поради «розповідати про свої відчуття російською; тоді б квітки його, так називає він вірші свої, були пишнішими, духмянішими, а головне — міцнішими» [18, с. 403].

Критики (уперше ім'я Шевченка з'явилося в пресі 1839 р.) [14, с. 58, 59] наголосили на зв'язку його лірики з народною поезією, «народним піснеспівом». Його вірші сприймали як «народні пісні й легенди малоросіян». І цей вектор рецепції спрямовує на думку, яка виправдовує і підтримує звернення поета до рідної мови: «...а якщо п. Шевченко виріс у Малоросії, і якщо його поставила доля в таке ставлення до мови, якою ми пишемо і спілкуємося, хіба він не може висловити нею своїх почуттів? Якщо з дитинства його уявлення вбиралися у форми південного наріччя, то невже для цього потрібно закопувати талант у землю? Невже...». Водночас В. Белінський був упевнений у тому, що вірші Шевченка, зрозумілі «кожному малоросіянину, безсумнівно, принесуть найбільшу користь південноросійським простолюдинам — читачам» ¹ [6, с. 24]. Розмова про поезію Шевченка в російській критиці виходить за суто літературні межі, виявляючи живий інтерес до України та її своєрідного профілю, її історії, пісенної творчості, де віддзеркалилися подвиги «Палія, Богдана Хмельницького, наїзди Запорожців на Крим», походи «завзяців наших на дальнюю Синопу і Трапезунд». Рецензент «Маяка» стверджував, що твори з «Кобзаря» «написані цілковито в національному дусі: сповнені почуття, непідробної грації й простоти». Національну виразність рецензент убачав і в малюнку В. Штернберга, який зобразив кобзаря, народного співця

* Тут і далі переклад з російської мови наш. — П. М.

України, і порівняв його з бардами, менестрелями, труверами, редерейками, трубадурами й міннезінгерами — співцями з європейських земель [22, с. 94]. Природно, що в критичних виступах виникло порівняння і з російською поезією [8]. В іншому відгуку, розмірковуючи над поемою «Гайдамаки», рецензент зауважив: «Його “Гайдамаки” — твір, просякнутий думкою і почуттям, дихає непідробним натхненням і виблискує іскрами живої, різноманітної і палкої фантазії. Якби “Гайдамаки” були написані російською мовою, то цю поему можна було б віднести до числа найкращих російських поем» [12, с. 312–313]. А. Антипенко (О. Корсун), перераховуючи первістки української літератури (Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Гребінка, Могила, Галка), не бачив навіть підстав їх «порівняти з якою б то не було російською книгою, хоч би й десятикратною, за винятком дуже небагатьох» [1, с. 73].

Критика етнічних українців часто має полемічний характер і спрямована проти тих російських критиків, які допускали кпини щодо української мови. М. Тихорський, рецензуючи «Молодик», розмірковував: «Що ж торочать про Шевченка наші журнальні аристархи? Є люди — сліпі кроти, які, не маючи можливості справедливо оцінити високі достоїнства його творів, тому що не розуміють мови, якою Шевченко пише, не хочуть, однак, і думати про це, і не забувають очорнити несправедливою критикою ці твори через одну лишень недолугу думку, що не слід писати малоросійською...» [див.: 11, с. 6]. Важливо те, що поезія Шевченка була опертям і аргументом українським письменникам заявити про права української літератури в загальноросійському літературному процесі. І вже в рефлексіях над українськими виданнями звучить упевненість у великому потенціалі українського слова і великих надіях на майбутнє. Критик віддав перевагу українській поезії, уміщеній на сторінках альманаху «Ластівка»: «...третина віршів “Ластівки” прекрасна, тоді як у російських альманахах ми давно не спостерігаємо і десятої частки таких». Серед творів поетів, надрукованих в

альманасі, — і поезії Шевченка. О. Афанасьєв-Чужбинський, високо оцінюючи вірш «На вічну пам'ять Котляревському» і уривок з поеми «Гайдамаки», виказав своє захоплення майбутнім твором: «Уявляю, що це буде за поема! Степ, могили, Дніпро, ліси, козацтво!.. Ляхи!». І прорвався нетерпінням: «О, братику, пиши швидше свого “Гайдамака”, пиши та дай і мені послухати козацької розмови!..» [3, с. 455].

Навесні 1842 року в «Отечественных записках» з'явився відгук В. Белінського про поему «Гайдамаки». Якщо перша репліка пройнята співчуттям до Шевченкової музи, що, імовірно, і не належить його перу, то в цій рецензії відомий критик уперше виказав неприйняття не лише «Гайдамаків», але й «подібного роду творів», що «видаються тільки для задоволення і повчання самих авторів, іншої публіки в них, мабуть, немає» [7, с. 172]. Що ж до поеми Шевченка, то критик побачив у ній «надмір найбільш вульгарних і базарних слів та виразів»: вони «позбавлені простоти вигадки й оповіді, сповнені химерниками і замашками, що притаманні всім поганим книгам». У підсумку своїх міркувань він подав таке: «Вони незрозумілі простому народові і не мають у собі нічого з ним симпатизуючого». Критик побачив у поемі лишень те, що «тут добре лаються, п'ють, б'ють, палять, ріжуть; ну, звісно, в антрактах кобзар (бо без кобзаря яка ж малоросійська поема!) співає свої натхненні пісні, без особливого смислу, а дівчина плаче, а буря гомонить» [7, с. 172–173].

З окремими тезам статті В. Белінського на сторінках «Маяка» полемізував К. Калайденський. Він заперечив твердження про неспроможність української мови, резонно покликаючись на думку самого В. Белінського про користь подібної літератури для простолюду, зауваживши на значній популярності серед українців творів, написаних народною мовою: «...усі українці окрилені палкою любов'ю до рідної мови і радісно зустрічають кожний новий твір цією мовою». Невипадково твори Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Галки, а також «Кобзар» Шевченка

«розкуповували до останнього екземпляра» [15, с. 137]. Критик навіть наполягав на тому, щоб російською мовою прізвище Шевченка відмінювати за правилами українського відмінювання і вказував на помилку в написанні імені Яреми, яке В. Белінський прописував у кличній формі «Яремо». Висновок К. Калайденського не менш категоричний: «О. З. ... не мають знань у малоросійській мові і знають вельми погано історію цієї мови й України» [15, с. 137].

На сторінках «Москвитянина» доволі переконливо прозвучала думка Ф. Кітченка. Висловивши критичні зауваження на адресу видавців і літераторів, які тоді писали українською мовою, де «правопис ще не узагальнився», що призвело до великої кількості помилок при друці, рецензент водночас зауважив: «Якщо словесність є представницею народного духу, моралі, звичаїв і дій, то в цьому сенсі подібний твір, яким є «Гайдамаки», — справді народний. Спробуйте передати його якоюсь іншою мовою, він утратить половину своєї вартісності; залишаються тільки портрети і діяння, тобто загальнолюдське, усе інше — зникне. Мова завжди буде єдиною перешкодою: бо вона утворюється за духом народу; чим оригінальніший народ, тим своєрідніша його мова» [16, с. 242–243].

О. Бодяньський, висловлюючи міркування з приводу видання «Гамалії», ремствував, що книга вийшла «чумарзою», і пророкував: «Ну та не вічно ж бути йому під москалем!». А потім значуще звернувся до Шевченка: «...повадарю усіх нас» [25, с. 31].

Хвилю критики викликала російськомовна поезія Шевченка, зокрема поема «Тризна». За словами оглядача «Современника», у цих віршах «...самі малоросіяни не знайшли й ознаки того таланту, яким захоплювалися колись», і це в той час, коли «ревні прибічники таланту п. Ш-ка ... ставлять його малоросійську поезію вище поезії Пушкіна» [29, с. 295–296]. Іронічним був і відгук «Литературной газеты», а оглядач «Отечественных записок» подивувався, чому «Тризна» не з'явилася на сторін-

ках альманаху «Молодик», бо вірші ці — саме українські. Негативні рецензії двічі надрукувала «Северная пчела» (29.04.1844 р. і 22.06.1844 р.).

У той час, коли поет перебував у засланні, критика не згадувала його імені, обмежившись поодинокими споминами (наприклад, Куліш в епілозі до «Чорної ради» або Марко Вовчок у рецензії на «Народні оповідання»).

Дискусії навколо спроможності української літератури й естетичної цінності поезії Шевченка поновилися після поетового повернення із заслання. О. Пипін у статті, уміщеній у чеському часопису, висловив переконання, що поезія «Гайдамаків» «рівняється глибиною чуття і чудовими поетичними образами з найкращими народними творами Пушкіна і Міцкевича» [див.: 10, с. 208]. Високу оцінку поезії Шевченка подано в «Санкт-Петербургских ведомостях» (1859. — 20. 12. — № 278), де мова йде про нове видання творів поета: «Талант українського поета належить до тих незвичайних явищ, котрі вражають своєю окремішністю від усіх однорідних явищ у минулому і тривалий час не матимуть нічого собі подібного в майбутньому». «Северная пчела», інформуючи про вихід книги поезій Шевченка, назвала його «першим народним поетом нашого часу», зазначивши: «Кожний рядок його думи і пісні говорить розуму й серцю українця про те, що славний народ український любив, любить і, звісно, ніколи любити не перестане» [32].

На початку 1860 року вийшов перший нарис біографії Шевченка, автор якого із симпатією ставиться до поета, до української літератури, зауваживши, що «політичні обставини України були більш важкими, аніж північних братів». Що ж до Шевченка, то, на думку автора, «ім'я його з любов'ю і повагою промовляється всіма, кому дорога Малоросія» [35, с. 97].

Вихід «Кобзаря» 1860 року викликав до життя цілу низку рецензій і оглядів, у яких визнання таланту Шевченка стало незаперечним. Критик часопису «Семейный круг» визнав поета «геніальним», серед іншого від-

значивши: «Немає в Малоросії жодного порядного кутка, де ім'я творця “Кобзаря” не вимовляли б з повагою і глибокою любов'ю, у народі співають його пісні» [24, с. 249].

Показове для цього часу розуміння поезії Шевченка виказав М. Добролюбов, для якого українська література була тим явищем, якому «ніхто не відмовить у визнанні». На його думку, Шевченко — «поет цілковито народний, такий, якого ми не можемо вказати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що образом своїх думок і своїми устремліннями інколи віддаляється від народу. У Шевченка — навпаки: усе коло його ідей і співчуття перебуває в цілковитій відповідності зі змістом і устроєм народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, але й обставинами життя був з ним міцно і криво пов'язаний» [13, с. 100].

М. Костомаров у рецензії на «Кобзар» зауважив: «...Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним». Науковець одним з перших наголосив на міжнародному значенні поезії Шевченка: «...великорос і поляк, і німець, і француз, якщо тільки в нього є поетичне чуття і тепле любляче серце, не залишиться осторонь впливу поезії Шевченка» [23, с. 46].

М. Михайлов, осмислюючи поезії Шевченка, застерігав Куліша від проголошення «усесвітніми геніями» Квітку-Основ'яненка і Шевченка, але зі щирим почуттям подав біографію останнього, покликаючись на лист самого поета до редактора «Народного чтения» та аналіз окремих творів («Перебендя», «Катерина», «Наймичка»).

Натомість невідомий рецензент «Свєточа» критично поставився до сучасного стану української літератури, уважаючи, що вона є лише «розвитком мотивів народної пісні», а Шевченка хоча й назвав «геніальним обдаруванням», однак тільки «продовжувачем, відтворювачем народної пісні» [19].

Найповніший прижиттєвий огляд доробку Шевченка належить перу Д. Мордовцева, що

з'явився на сторінках «Русского слова» [27]. Тридцять років критик назвав «епохою відродження» в історії України, «початком самодіяльності пробуджених сил», «початком моральної емансипації». На тлі діячів того часу Шевченко бачиться «окремою особою, особистість ця видається якось особливо рельєфно». Шевченко «був першим, хто змусив нас сумувати неусвідомленою тугою і серйозно замислитися над багато чим», першим, хто почав «уводити в поезію стихію народності» [27].

Російська критика зауважила і на перших перекладах творів Шевченка. Зрозуміло, що російський читач, який ознайомлювався з його поезією в перекладах, не міг уповні збагнути глибину й масштаб її впливу на українську аудиторію. Надалі проблема нерозуміння національної рецепції стане ще виразнішою в російському баченні Шевченкової поезії. Переклади виявилися неспроможними конгеніально передати весь потенціал поезії Кобзаря, заснований на національному художньому коді. Цю проблему не знято з порядку денного і сьогодні [26].

Першу рецензію на переклад О. Плещевим «Наймички» було вміщено на сторінках «Санкт-Петербургских ведомостей». Високо оцінивши російський переклад, рецензент навіть зауважив, що той іноді вивищується над оригіналом. Адже, на переконання рецензента, в «обдаруванні п. Шевченка немає якоїсь особливої, титанічної величі. Та й у малоросійській мові наразі немає засобів, за допомогою яких ця мова могла б бути зняряддям якогось могутнього творчого задуму». «Бути найбільшим представником малоросійської літератури не означає ще бути скільки-небудь значним представником не тільки світової, але й навіть і російської літератури». Співчуття, з яким читаюча публіка поставилися до поезії Шевченка, а також її подальшу приголомшливу популярність, автор пояснив причинами, що «стоять вище будь-яких літературних інтересів».

На думку М. Новоспаського, «більша частина перекладів (за винятком “Івана Підкови” в перекладі п. Михайлова і двох-трьох пере-

кладів О. Плещеева і п. Мея) надзвичайно слабка» [4].

Натомість рецензент «Светоча» позитивно оцінив переклади О. Плещеева й Л. Мея, що «вирізняються художньою простотою і точністю» [20]. У рецензії, уміщеній у «Русском инвалиде», Я. Т. [Я. Турунов. — П. М.] закинув перекладачам утрату «малоросійського елемента»: «такі вірші могли би бути в зібранні пісень Беранже, перекладених п. Курочкіним». Однак висновок автора дещо несподіваний: «У всьому цьому немає вини перекладачів: малоросійська поезія, як будь-яка суто народна поезія, непереказна, і на додачу — чужа нам, людям великоруським...» [9, с. 967].

Ряд слухних зауважень із цього приводу належить О. Афанасьєву-Чужбинському, на думку якого «переклади більш чи менш слабкі, а слабкіші переважно там, де українського козака перероблено у хвацького великоросійського молодця, або де гіркий гумор відливається у форми простонародної російської говірки». О. Афанасьєв-Чужбинський навіть навів низку прорахунків перекладачів, які не змогли адекватно передати образи Шевченка. До позитивів видання М. Гербеля рецензент відніс видрук автобіографії і списку творів

поета. О. Афанасьєв-Чужбинський у відгук зауважив на виході журналу «Основа», на тому, що російські переклади «навіть чи зможуть дати нам про нього [Шевченка. — П. М.] повне розуміння» [4, с. 40].

Прижиттєва критика поета сформулювала такий комплекс проблем, який з різною актуальністю поставатиме в російському літературознавстві та в перекладацькій практиці наступних епох. При цьому важливо наголосити, що прижиттєва російська критика зовсім не помітила соціального пафосу поезії Шевченка, який зростав з огляду на розвиток таланту поета, що в певний момент став визначальним фактором популярності його поезії.

Критика цієї епохи заклала підвалини модерного українсько-російського культурного і соціально-політичного дискурсу, у якому виразно означені претензії на самобутній національний розвиток України. Уже в середині 1860-х років він утілиться в модальності формули «ще не вмерла Україна», а під кінець століття прозвучить «в пам'ять столітніх відодин української народності» у Франковій упевненості «Ще не вмерла і не вмер!». Бо, як виявилось, саме поезії Шевченка судилося визначити екзистенціальні основи буття нації.

¹ Авторство В. Белінського було встановлено В. Спірідоновим [34], але поставлене під сумнів Ю. Оксманом [28, с. 567–568], який спростував докази В. Спірідонова про належність цієї статті перу В. Белінського, оскільки, з погляду Ю. Оксмана, «різко протирічила решті висловлювань Белінського про нову українську літературу взагалі і твори Шевченка зокрема» [28, с. 567]. Однак укла-

дачі повного зібрання творів критика [див.: *Белінський В. Г.* Полное собрание сочинений : в 13 т. — М., 1953–1959] думку В. Спірідонова взяли до уваги. Пізніше точку зору укладачів підтримали І. Басс [5] і Ф. Приймак [30], яка стала загальноприйнятою, хоча головний аргумент Ю. Оксмана не було спростовано. Див. про це також працю В. Шубравського [41].

1. *Антыпенко А. А.* Как думают областяне // Маяк. — 1842. — Т. 3. — Кн. 6. — Гл. 1 : Словесность.

2. [Афанасьев]-Чужбинский А. Ластовка, собрание сочинений на малороссийском языке. — С.Пб., 1841. — 382 с. // Москвитянин. — 1841. — Кн. 10. — Ч. 5. — Отд. 5 : Критика.

3. *Афанасьев-Чужбинский А.* Основа. Южно-русский учено-литературный вестник № 1-й // Русское слово. — 1861. — Т. 2. — № 1. — Отд. 2 : Русская литература.

4. *Афанасьев-Чужбинский А.* Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов / под ред. Н. В. Гербеля // Санкт-Петербургские ведомости. — 1860. — 22 дек. — № 279.

5. *Басс И. И.* В. Г. Белінський і українська література 30–40-х років XIX століття. — К., 1953.

6. [Белінський В. Г.] Кобзарь Т. Шевченка. — С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840. — В 12-ю д. л. 114 с. (с картинкою) // Отечественные записки. —

1840. – № 5. – Отд. 6 : Библиографическая хроника. Русская литература. Русские книги.

7. [Белинский В. Г.] Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка (о?). С.Пб. : в тип. А. Сычева. – В 8-ю д. л. 131 с. // *Белинский В. Т.* Полное собрание сочинений : в 13 т. – М., 1955. – Т. 6.

8. Библиография // Литературная газета. – 1841. – 24 мая. – № 56. – С. 225–226.

9. Библиография // Русский инвалид. – 1860. – 20 ноября. – № 253.

10. *Богацький П.* Усраїніса з журналу «Časopis Českeho Museum» від початку його існування по 1926 рік (1827–1925) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1927. – Т. 146.

11. [Бурачек С., Калайденский К.] Молодык на 1843 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. Ч. 2. – Х., 1843 // Маяк. – 1844. – Т. 13. – Кн. 25. – Гл. 4 : Критика. Новые книги.

12. Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка. – С.Пб., 1841 // Литературная газета. – 1842. – 12 апр. – № 15.

13. *Добролюбов Н. А.* Кобзарь Тараса Шевченка. Коштом Платона Семеренка. – С.Пб., 1860 // Современник. – 1860. – Т. 80. – № 3. – Отд. 3 : Современное образование.

14. *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. – К., 2003.

15. *Калайденский К.* Еще вот как думают об-ластяне // Маяк. – 1842. – Т. 6. – Кн. 12. – Гл. 4 : Критика.

16. *Китченко Ф.* Два слова собратам по прочтении поэмы г. Шевченка: Гайдамаки, и при-слобие Москвитянину // Москвитянин. – 1843. – Кн. 11. – Ч. 6 : Критика.

17. Кобзарь Т. Шевченка. – С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 114 с. // Сын отечества. – 1840. – Т. 2. – Кн. 4. – Отд. : Критика и библиография. Современная рус. библиогр. книга 1840 года.

18. Кобзарь Т. Шевченка. – С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840, с картинкой, раб. Штернберга // Северная пчела. – 1840. – 7 мая. – № 101. – Отд. : Рус. л-ра и музыка.

19. Кобзарь Тараса Шевченка. – С.Пб., 1860 // Светоч. – 1860. – Кн. 3. – Отд. 3 : Критическое обозрение. – С. 55–69.

20. Кобзарь Т. Шевченко в переводе русских поэтов / издан под редакцией Н. В. Гербеля. – С.Пб., 1860. – 204 с. // Светоч. – 1860. – Кн. 8. – Отд. 3.

21. Кобзарь Т. Шевченка. – С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 114 с. (с картинкою) // Литературная газета. – 1840. – 4 мая. – № 36. – Библиография.

22. *Корсаков П.* Кобзарь Т. Шевченка. – С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840 // Маяк. – 1840. – Т. 2. – Ч. 6. – Гл. 4. – (Библиотека избранных сочинений).

23. *Костомаров Н.* Кобзарь Тараса Шевченка. 1860 // Отечественные записки. – 1860. – Т. 129. – № 3. – Отд. 3 : Русская литература.

24. *Крутойрченко* [Блюмер Л. П.]. «Кобзарь» Тараса Шевченка. 1860. С.-Петербург. (С портретом автора) // Семейный круг. – 1860. – 25 февр. – № 8.

25. *Бодянский О.* [Лист від 9.07.1844 р.] // Листи до Шевченка. – К., 1962.

26. *Масленникова Н.* В поисках единства. Заметки на полях хроники XV Международного съезда славистов // Сацыялогія. Соціологія. Sociology. – 2013. – № 3. – С. 139–141.

27. *Мордовцев Д.* Кобзарь, Тараса Шевченка. Коштом Платона Семеренка. – С.Пб., 1860 // Русское слово. – 1860. – Кн. 6. – Отд. 2 : Критика. – С. 37–71.

28. *Оксман Ю. Г.* Летопись жизни и творчества В. Г. Белинского. – М., 1958.

29. *Плетнев П. А.* Тризна. Т. Шевченка. На память 9 ноября 1843 г. – В 12 д. л. 24 с. // Современник. – 1844. – Т. 34. – Кн. 6. : Новые сочинения.

30. *Прийма Ф. Я.* К спорам о подлинных и мнимых статья и рецензиях В. Г. Белинского // Русская литература. – 1960. – № 1. – С. 113–130.

31. *Свенціцький І.* Шевченко в світлі критики і дійсності. – Л., 1922.

32. Северная пчела. – 1860. – 26 янв. – № 21.

33. [Сенковский О.] Кобзарь Т. Шевченка. – С.Пб. : в тип. Е. Фишера, 1840. – В 12-ю д. л. 115 с. // Библиотека для чтения. – 1840. – Т. 39. – Апрель–октябрь. – Отд. 6 : Лит. летопись. Апрель 1840. Новые книги.

34. *Спиридонов В. С.* Неизвестная рецензия Белинского о «Кобзаре» // Литературная газета. – 1939. – № 13.

35. Тарас Григорьевич Шевченко. (Библиографический очерк) // Иллюстрация. Всемирное обозрение. – 1860. – Т. 5. – 18.02. – № 107.

36. Тарас Шевченко в критиці. – К., 2013. – Т. 1. Прижиттєва критика (1839–1861).

37. Тарас Шевченко у прижиттєвій критиці (1839–1861). Бібліографія. Матеріали. Навчальний посібник / упоряд. В. Іскорко-Гнатенко. – К., 2009.

38. *Филипович П.* Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори // Україна. – 1930. – № 3–4. – С. 72–80.

39. Шевченко в оцінці В. Белінського: припущення і дійсність // Українська мова і література. – 1988. – № 3. – С. 10–15.

40. *Шубравський В. Є.* Прижиттєва критика // Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. – К., 1975. – С. 9–29.

41. *Шубравський В.* Шевченко в оцінці В. Белінського: припущення і дійсність // Українська мова і література. – 1988. – № 3. – С. 10–15.